

З.К.Сатова

№ 16 жалпы білім беретін орта мектебі, Қарағанды (E-mail: R_Zhanat@mail.ru)

Қасым Аманжоловтың шығармаларындағы ұлттық өршіл рух

Мақалада Қасым Аманжоловтың шығармалары бүгінгі уақыт талабы тұрғысынан қарастарылды. Ақынның қазақ поэзиясына қосқан жырлары күн өткен сайын әрбір жаңа буын, жас ұрпақпен бірге жаңғырып, әр қырынан жарқырай көрінуде. Қ.Аманжолов шығармаларын ғылыми тұрғыдан зерттеу ісі де өз жалғасын тауып келеді. Мақала авторы ақын шығармашылығын, поэзиясын зерртеушілердің еңбектерін талдап, Қ.Аманжолов шығармаларындағы ұлттық рух мәселесін көтерді.

Кілт сөздер: уақыт пен кеңістік, танымал қаламгер, жауһар жырлар, өршіл рух, ақындық жол, рухани жарастық, көркемдік ізденіс, эстетикалық талап-тілек.

Философ-ғалымдарда Уақыт пен Кеңістік ұғымдарынан тыс тұратын материя жоқ деген қағида бар. Сондай-ақ материядан тыс тұратын Уақыт пен Кеңістік ұғымдары және жоқ. Біздің жыл санау дәуірімізге дейін көне Грецияда алғаш рет Аристотель зерттеуіне айналған осы философиялық қос ұғым ұзақ уақыт бойы түрлі пікірлерге арқау болып, өткен ғасырдың соңғы ширегінде ғана белгілі бір тоқтамға келгендей әсер қалдырады.

Біздің пікірімізше, Уақыт пен Кеңістік ұғымдарының әдебиет пен әдебиеттануға қатысты бірнеше мәселелері бар:

Біріншіден, ақын-жазушы, онда да танымал қаламгердің шығармаларындағы уақыт, яғни суреткердің уақыт тынысына, замана талабына деген қарым-қатынасы, өзіндік пікірі. Бұл салаға сондай-ақ қаламгер шығармаларына арқау болған кеңістікті де жатқызуға болады.

Екіншіден, ақын-қиялындағы оның жауһар жырлармен өрнектелген, жұдырықтай жүрегіне Ғаламшардың барлық құпия-құбылыстарын сыйғызуға арқау болған Уақыт пен Кеңістік.

Ақиқатын айттайық, талай қаламгердің жазып, дүниеге әкелген туындыларынына өмірі, өкінішке орай, қысқа болып жатады.

Арада едәуір уақыт өтсе де, талай таланттардың, солардың ішінде Қасым ақын поэзиясының өміршендігі неде?

Ең бірінші айтарымыз — ақын қиялындағы біз жоғарыда атап өткен қос, философиялық ұғымның аса ауқымдылығы, екіншіден, Қасым ақынның өз қиялы арқылы нақты ортаны, яғни мекенді мезгілмен тығыз бірлікте алып, осынау екі саланы шебер ұштастыра білуі дер едік.

Қасым Аманжолов — өршіл рухтың ақыны. Ол өз заманындағы уақыт талабына, замана сырына үңіліп қана қоймай, қыруар өзін толғантқан сауалдарға жауап қайтарды. Қасым ақын, бәрінен бұрын, ақын, егер азаматтығы келісіп тұрса, өзі ғұмыр кешкен ортада, қоғамда қандай роль атқаруы керек екенін терең түсіне білді.

Ақын өлеңдерінің тақырыбы ауқымды. Күні кеше ғана «ағалап» немесе «досым-ау» деп жүрген жандардың басына іс түскенде, жалт беріп көрінбей кетуі, өмірдегі түрлі келеңсіздікке жан-тәнімен езіліп, қайғыруы — бәрі-бәрі де оның поэзиясынан табылады.

Азамат баласына жамандық ойламайтын шынайы талант қана жұмыр жер бетіндегі қыруар трагедия, қайғылы құбылыстарды өз басының мұңындай қабылдайды.

1936 жылы жазылған шағын ғана «Сабыр етші» өлеңінде мынандай жолдар бар:

*Неге мұнша сорлы жүрек, соғасың?
Неге күйіп, неге мұздап тоңасың?
Арпалысып тыныш жата алмай ұяңда
Неге мұнша мазасыз сен боласың?!*

*Неге мұнша үрейлене соғасың?
Қиял кернеп, нені ойлап шоласың?
Сорлы жүрек, ойларсың да, толғарсың,
Толғарсың да, сарғаярсың, соларсың [1].*

Ақындық жолды таңдап алған әзиз жанның өз жүрегіне осылайша тіл қатуы болашақтағы ауыр тағдырмен, соқтықпалы соқпақсыз жолымен, тар жол тайғақ кешуімен бетпе-бет келіп, сырласқандай әсер қалдырады.

Қасым поэзиясын кеңірек қарастырған адам ондағы ұлы адамдарға арналған жыр шумақтарын оқыр еді. Сүлеймен Стальский, Нұрпейіс жырау, Тарас Шевченко, Шота Руставели, Пушкин, Сұлтанмахмұт, Жамбыл, Абай, Ілияс Омаров, Бауыржан, Мұхтар Әуезов... бұл тізімді онан әрі де соза беруге болады.

Осынау аттары аталған жандармен Қасым тұлғасында өзара ұқсастықтың, жақындықтың, рухани жарастықтың бар екенін көруге болады. Ыстық қанды Кавказ ақыны мен дауылпаз мінезді, қайсар Сұлтанмахмұт поэзиясы, тұңғыық тереңіне жан бойламас Абай поэзиясы мен сол ұлы ақын таңданған Пушкиннің саф алтындай жауһар жырлары, бүкіл қазақ әдебиетіне философиялық, ойлы дүниелерді әкелген Әуезов даналығы мен қайтпас қайсар Горькийдің өршіл шығармалары — бәрі де белгілі дәрежеде Қасым поэзиясынан табылатынын аңғару қиын емес. Ал, осынау алуан түрлі стиль, түрлі ой толғаныстар ішінен ақынның өршіл рухқа негізделген асқар поэзиясын, өр даусын, азаматтық, ақындық биік тұлғасын бірден байқайсыз. Ақынды Германия жеріндегі қантөгіс, Испан жеріндегі оқиғалар толғанып, олар ақындық ер шаттықпен, адуын жыр шумақтарымен төгіліп-төгіліп беріледі. Қазақ жері, оның Сарыарқасы мен Жайығы, Көкше өңірі мен Талғар жағы, Шыңғыстау мен Бетпағы, тереңірек үңілсек, ақын қаламынан туған ғасырлардағы кеңістік ауқымын қана көрсетпейді, сонымен бірге мәңгібақи адаммен бірге жасасып келе жатқан қос ұғым — Жақсылық пен Жамандықтың өзара шарпысуын, кереғар қайшылықтарын да көрсетеді.

Қасым жырларында жоғарыда аталған, сәл бертінде өмір сүрген белгілі қалам иелеріне тән көркемдік ізденіс элементтерінен басқа ғасырлар қойнауынан ешкімге бастырмас өрлік бар. Халық аңыздарында Қазтуған қолбасы батыр. Өзі жайлы мадақ жырында:

*Бұлыт болған айды ашқан,
Мұнар болған күнді ашқан [2; 98], —*

деп шалқыған Қазтуғанның білегінің күші қаншалық болғанын біз білмейміз, ал ақындығына келсек, оның мұндай сөздерді айтуға толық хақысы болғандығы көрінеді.

Көркем сөз шебері Доспамбет жырау ескіден қалған мол мұра — қазақ әдебиетінің өсу-өркендеу тарихында елеулі роль атқарған суреткерлердің бірі.

Мысалы,

*Айнала бұлақ басы тең
Азаулының Стамбулдан несі кем,
Азаулының Аймадеп Ер Доспамбет ағаның
Хан ұлына несі жоқ
Би ұлынан несі кем!
Тәңірінің өзі берген күнінде
Хан ұлынан артық еді менім несібем!
Азаулыда аға болған ерлер көп еді,
Әйтсе де алмаға ат байлағаны жоқ еді! [2; 68].*

Шалкиіз-жырау жырау болғанда өлеңмен не қарасөзбен сөйлеу бір қисап, аузын ашса болды көмекейінен күмбірлеген жыр төгіле берген жыраудың классикалық үлгісі:

*Жақсының жақсылығы сол болар
Жаманмен бас қосып,
Сөйлемекке ар етер.
Жаманның жамандығы сол болар,
Сөйлесе дейім бетін қара етер.
Бір жақсыға басың қосып сөз айтсаң,
Сол жақсы жамандығын жақсылыққа жыр етер.
Бір жаманға басың қосып сөз айтсаң,
Сол жаман сырын сақламай,
Әрдайым дұшпаныңа әр ісіді қор етер [2; 80].*

Осы қатарда Ақтамберді жортуыл жыршысы, әулетті жырау да болған. Ақтамберді творчествосындағы ең басты сарын — ерлікке, батырлыққа шақыру, дұшпаннан именбеуге, тайсалмай шабуға жігерлендіру.

*Жауға шаптым ту байлап,
Шепті бұздым айғайлап.
Дұшпаннан көрген қорлықтан
Жалынды жүрек қан қайнап,
Ел-жұртты қорғайлап,
Өлімге жүрміз бас байлап [2; 110].*

Осы жыршылардың философиялық поэзиясындағы биік рухты Қасым сонау ғасырлар қойнауынан алып шығып, өз уақытына алып келді. Өзі өмір сүрген ортаның сарабына салды.

Біреуге жақты, біреуге жақпады. Маркстік-лениндік әдіснаманың, социалистік реализмнің басты принципі етіп ұстаған ірі қағидаларына бағынбағандықтан, қуғынға ұшырады, түрлі талқылауларды, жігерін жасытатын іс-шараларды көзімен көрді. Алайда жасыған жоқ, сынған жоқ.

Ақынның көлемді дүниелері ішіндегі көркемдік нәрі мол, аса жоғары эстетикалық талап-тілекке жауап бере алатын туындыларының бірі де бірегейі — «Абдолла». (Ақын өлімі туралы аңыз) атты дастаны. Қасым ақынның шабыттана жыр төгуіне, ағыл-тегіл жыр тосқынын сынаптан суырылған семсерше онды-солды сілтеуіне себепкер боп тұрған мәселе — адам өлімі. Онда да — Ақын өлімі. Бұл жайт қос ақынның сырласуы іспеттес өмірден Ақын өтті. Майыспай, сынбай өр өліммен шәһит болды. Тек ақын ғана осылай өлуге тиіс. Яғни оның өлімі де қадірлі. Ақында барша адам баласы сияқты мінез бар. Мінез — сол адамның байлығы. Сондықтан да Қасым-ақын 1963 жылы жазған шағын ғана өлеңінде:

*Көңілім шарықтап бір кейде үйде,
Жырлаймын шалқып, басып әр күйге.
Шарпыған қызыл жалын мінезім бар,
Мейлің сүй, ерік өзінде, мейлің сүйме, —*

дейді [1]. Ақын өлімнен қорыққан жоқ. Өзі өлсе де, «Өлеңім өлмесе екен» деп тіледі. Жұмыр басты, екі аяқты пенденің өлімінен құтыла алмасын білген ақын өз өлеңдерінің ғұмыры ұзақ болуын мәңгібақи армандап өтті.

Ол арманы орындалды да. Қасым поэзиясы мәңгілікке бет түзеді. Онсыз да сайын сахарасы көсіліп жатқан алып кеңістік — Қазақ даласы қай уақытта, қай дәуірде болсын, тума таланттардан, тарлан тұлпардан кенде болмаған ғой. Ғұмыр кешкен кеңістігі бір болғанымен, уақыты жағынан әр кезеңнің ақыны болып табылатын талантты жандар әдебиетке араласты. Сырбай Мәуленов, Қалижан Бекхожин, Ғафу Қайырбеков, Мұзафар Әлімбаев, Қадыр Мырзалиев, Тұманбай Молдағалиев, Фариза Оңғарсынова, Сәкен Иманасов, Төлеген Айбергенов, Мұқағали Мақатаев, Кеңшілік ақын, Исрайыл Сапарбай, Иранбек ақын, Жүрсін Ерман, Ғалым Жайлыбай, Серік Ақсұңқарұлы, Ақұштан Бақтыгереева, Марфуға Айтқожина және тағы басқалар.

Ақын ақынды іздейді. Аңсап отырады. Сырласқысы келеді, мұндасқысы келеді. Әрине, шын талант туралы айтып отырмыз бұл жерде, әлдеқалай құлази қалған көңіліне өр Қасымның алып тұлғасы, өршіл поэзиясы келетіні және анық.

Жүрсін ақында мынадай өлең жолдары бар:

*Дегені қайда басылды құйын —
Ақылым жетпей
Ашиды миым:
Виноградов көшесіндегі
Қиратып жатыр Қасымның үйін!...
Тағы бір сауал тұрғандай ойда
Тахауи қайда?
Сырбайлар қайда?
Ақынның үйін қиратып жатыр?
Шырылдап бізбен бірге айғайламай ма!..
Дүлділім еді жыр көшіндегі,
Бауырын жазып бір көсілмеді.
Қиратып жатыр Қасымның үйін...
Біздің үй соның іргесінде еді... [2; 12].*

Классик қаламгер Теодор Драйзер дүниеден өткенде бір ақын досының жазғаны бар: «Драйзер дүниеден өтті. Уақыт өтер, замандар алмасар. Әдебиетке басқа адамдар, жастар, жаңа леп келеді. Олардың өзіне тән машық-мәнері болады. Сезімге негізделген, юморға құрылған дүниелер болмақ.

Ал, Драйзерде юмор болмағаны мәлім. Алайда соңғы буын бәрінен бұрын, Драйзерге қарыздар боп, Драйзерге алғыс айтатыны мәлім».

Қасымның ақындығы, шеберлігі туралы, күшті, әлсіздігі туралы біздің сыншыларымыз 40–50-жылдардың ішінде бірталай жазды. Біреулер Қасымды ешбір мінсіз ерекше жаратылған ақын деп аспанға көтеріп, бірыңғай мақтау жолына салса, енді біреулер Қасым шығармаларында ешбір жақсылық көргісі келмейді. Оның көлеңкелі жақтарын қазбалады. Ірі ақын туралы мұндай талас пікірлердің болуы заңды да. Талантсыз ақынның шығармалары сын көтермей, ауызға алынбастан аяқсыз қалып жататын болса, Қасым шығармалары әрдайым әдебиет жұртшылығының назарын аударып отыруы бұл поэзияның қоғамдық, көркемдік маңызын көрсетеді [2; 382].

50-жылдардың бас кезінде Қазақстанда «Ұлтшылдыққа қарсы күрес» деген желеумен үлкен науқан өркені белгіленді. Оған негізінен Орталық Партия комитетінің «Ленинград», «Звезда» журналдары туралы Қаулысы мен «Қазақстан тарихы маркстік-лениндік тұрғыда баяндалсын» деп аталатын «Правда» газетінің мақаласы себеп болған еді. Орталық Комитеттің нұсқауына сәйкес Қазақстан Компартиясы да жаңа құжаттар қабылдап, творчестволық Ұйымдарда «етек алған ұлтшылдыққа қарсы күрес» науқанын жүргізді. Мұхтар Әуезовтің, Қ.Сәтбаевтің, Ә.Марғұланның Қазақстаннан қуылатыны осы кез. Қазақстан жазушылары шығармалары да осы тұрғыда қатты тексеріске түсті. Осылардың қатарында Ә.Тәжібаев, Қ.Аманжолов, Т.Бекхожин қатты сынға ұшырады.

Қасым Аманжолов бұл кезде науқас еді. Партиялығын қарайтын жиналысқа да ақын ауру күйінде келіп қатысты. Ақын кітаптарына одақ, баспа, редактор тарапынан «ревизия» жүргізілді.

Кей жерлері қысқартылды. Жекеленген ұнамайтын сөздер ауыстырылып қырағы редактордың өзгерісіне ұшырады.

Ұлтшылдық тұрғыда айыпталып, көңілі құлазып, жасып жүрген сыншы-ғалым жанынан көкіректе деңдей түскен сырқаты мен ақындық қуатын тұсаулаған солақай сынның ызғарына қарамастан, Қасым да үнемі табылып отырған. Бұл жөнінде Е.Ысмайлов былай деп жазады: «1951 жылы Жазушылар одағында болған қатты бір сыннан кейін мен бірнеше күн сырқаттанып жатып қалдым. Қасым өзінің аурулығын елемей маған келіп, қасымда ұзақ отырып, әр алуан әңгімелерінің арасында:

*Жасып қайғы ойлама,
Тасып той тойлама.
Осы екен өмір жолы,
Жасың қырықтан асты,
Жастық қайрылмас-ты,
Денің де сау емес қой,
Болма енді әуесқой, —*

деген өлең жолдарын жатқа айтты. Маған да, өзіне де арналғандай сөздер еді». Е.Ысмайловтың Қасым өмірі, ақындығы туралы 1956 жылы жазылған «Өмір мен өлең» зерттеуінің ғылыми сипатына емес, орынсыз датталып, қисынсыз қиястың көрген Қасым өмірінің бізге беймәлім қырларына үңілген тұстарына барынша назар аударамыз. Мұның өзі қос таланттың сыйластығын, достығын көрсету мақсатында ғана емес, кешегі идеологияның талай дарын мен жайсаңның тағдыр-талайына қаншалықты қиястық пен қысастық жасағанын, ашығын айтқанда, жұртшылыққа белгілі. Бірақ қиын болса да, мұны қиып тастағың келмейді. «Егер адам әдебиетті жан тәнімен сүйетін болса, ол бұл қиын жанрдың ыстық-суығына да бірдей көнуге тиіс», — деген Есмағамбет Самұратұлының 55 жасында өмірден ерте кетуінде де тоталитарлық өктемдік дағы жатқанын жасыруға болмайды [3].

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Сматай С.* Қасым Аманжоловтың 90 жылдығына арналған монография. — Қарағанды, 2001.
- 2 *Мағауин М.* Алдаспан. — Алматы: Жазушы, 1971.
- 3 *Ысмайлов Е.* Ақын және революция. — Алматы: Жазушы, 1983.

З.К.Сатова

Национальный дух в произведениях Касыма Аманжолова

В статье рассмотрены произведения Касыма Аманжолова с точки зрения современных литературных течений. Автором дан обзор научных исследований по творчеству К.Аманжолова. Проанализированы духовное и культурное наследие поэта, произведения, в которых ярко выражен национальный дух казахского народа.

Z.K.Satova

National spirit in the works of Kasim Amanzholova

The article discusses the work of Kasim Amanzholova from the point of view of modern literary trends. The author reviews the research on the works of K.Amanzholova. Analyzes the spiritual and cultural heritage of the poet, works in which pronounced the national spirit of the Kazakh people.

Репозиторий Қарғу